

A HUMANISTÁK KÖZÖS EURÓPÁJA

„Lingua Latina fundamentum et salus Europae” (A latin nyelv Európa alapja és megtartója) címmel jelent meg az Európai Unió jogtudományi folyóiratában 2002 végén Fritz Sturm értekezése. A szerző a folyton bővülő EU adminisztrációjában jelentkező soknyelvűség problémáját vélné megoldhatóvá tenni a közös latin nyelv használatával. Ő maga is csak utópiának tekinti az ötlet megvalósulását összezavarodott világunkban. Hivatkozik azokra, akik már több mint egy évtizede hasonló javaslattal éltek. Sőt Leibnizig megy vissza, aki azt remélte, hogy a latin „lingua Europae universalis et durabilis ad posteritatem” (Európa egyetemes és a jövőben is maradandó nyelve) lesz.¹

A következőkben egy olyan kezdeményezésről lesz szó, amely már több mint egy fél évezreddel korábban, hasonló módon, a latin nyelv segítségével remélte Európának legalábbis intellektuális egységét helyreállítani.

Aeneas Sylvius Piccolomini nehezen bontakozó életpályájának nagyon fontos állomása volt 1442. július 27-e, amikor őt III. Frigyes költővé koronázta. Igaz, a koszorús költő, *poeta laureatus* címmel az ekkor már 37 éves, pártfogóktól pártfogókhoz csapódó itáliai humanista legfőljebb csak honfitársai előtt büszkélkedhetett. Germániában egy ilyen babérmegkoronázást akkor még semmire sem becsülték. Csak támogatóinak köszönhette, hogy a német királytól hamarosan egy titkári, *secretariusi* titulust is kapott, nyilván valamicske jövedelemmel. Immár kettős címe se volt elég viszont arra, hogy mint a léhűtők közé sorolt udvaronc a király elé jusson. Ezért azt, amit a királynak kívánt elmondani, írásba foglalta. Egy kompendiumot szerkesztett a bázeli zsinatot követő, az Egyházat és a Római Császárságot érintő kérdésekről 1443-ban. Ez a mű a *Pentalogus* címet kapta, azért, mert a képzelt megbeszélésen öten vettek részt. A király mellett a fő szövegíró maga Aeneas, az őt támogató két főpap, valamint Schlick kancellár a szereplők. Valójában hatan voltak, amint ez a továbbiakban kiderül. Szükség volt

---

¹ Fritz STURM, *Lingua Latina fundamentum et salus Europae*, The European Legal Forum – Forum iuris communis Europae, 6(2002), 313–320.

ugyanis a tolmácsra, mert Aeneas Sylvius nem tudott németül, a többieknek meg a latintudása volt hiányos. A tárgyalásra kerülő téma akkor és ott vitathatatlannal a legaktuálisabb volt. Az utókor mégsem ezért, hanem a mű elé illesztett, elég hosszúra szabott, a királyhoz intézett buzdításért tartja az írásművet figyelemre méltónak. Itt esik szó ugyanis először német földön arról, hogy a humanista műveltség hasznára van az államkormányzásnak. Ettől kezdve tekintik Aeneas Sylviust a humanizmus apostolának Germániában. Ebben a preambulumban a ranglétra igencsak alján álló udvaronc megindokolja, hogy az ókori példák alapján az *orator-poeta* hogyan kerülhet az államigazgatás közelébe, sőt válhat ott nélkülözhetetlenné. Majd egy hirtelen fordulattal fölszólítja a nála tíz évvel fiatalabb királyt, hogy tanuljon meg rendesen latinul. Megteheti, hiszen ő még csak huszonhét éves, Félix pápa pedig a trónra jutva hatvanévesen tette ugyanezt. A királynak ez könnyen fog menni, hiszen máris tud valamennyire, ha meg vét, ott lesz mellette az *orator-poeta*, aki kijavítja, és aki a követeknek adandó válaszok megfogalmazásában is segítségére lesz. Példaként tekintheti a Guarino-tanítvány ferrarai Leonellót, a mantovai Gianfrancescót, akit Vittorino da Feltre nevelt, a gloucesteri herceget és Alfonzot, Aragónia királyát. A jól megtanulandó latin nyelv így vezet azután a humanistáktól állandóan hivatkozott platóni–cicerói–boëthiusi regulához, hogy boldog az az állam, amelynek élén filozófus áll.²

Mindezt Aeneas aztán terjedelmesen fejtegeti. Már ennyiből is látható, hogy a poéta itt elsősorban saját szerencséjének kovácsolásán dolgozik, emellett azonban egy átgondolt eszmerendszer propagálója is. Éppen ezért van, aki azt mondja, hogy itt Germánia romanizálásáról, sőt szellemi kolonializációjáról van szó.³ Méltán merül föl a kérdés, hogy ennek a szellemi gyarmatosításnak ötlete és terjesztése Aeneas Sylvius kezében-e. Bizonyosan nem. Itáliában akkor tájt, és éppen Aeneas Sylvius ismerősei körében kézzől kézre járt Lorenzo Valla *Elegantiae* című, a latin nyelv régi helyes állapotának visszaállításáról szóló művének egy korai változata. Az évekig érlelt nagy mű első könyvének előszava tartalmazza a programot. E szerint valamennyi hajdani világbirodalmat, így a görögökét és a perzsákét is fölülmúlta a rómaiaké. Ez ugyanis nemcsak a határait tolta messzire, leigázva az útjába kerülő népeket, hanem eljuttatta minden-hová a római nyelv, a *lingua Romana* használatát. Ezáltal elterjesztette a műveltséget, a törvények tudományát és általában a lehetőséget a tudományok művelésére, így állt elő az a helyzet, hogy a korábban leigázott népek többé nem nevezhetők barbárnak: „haec denique praestitit ne barbari amplius dici possent”.

² Aeneas Sylvius PICCOLOMINI, *Pentalogus de rebus ecclesiae et imperii = Thesaurus anecdotorum novissimus*, ed. Bernhard PEZ, Augustae Vindelicorum Graecii, 1723, tom. IV, pars 3, coll. 638–744.

³ Gioacchino PAPARELLI, *Enea Sylvio Piccolomini: L'umanesimo sul soglio di Pietro*, Ravenna, Longo, 1978, 113–114; HUSZTI József, *Aeneas Sylvius humanista törekvései III. Frigyes udvarában*, EPhK, 43(1919), 96–107, 220–238.

És ha bánták is önállóságuk és szabadságuk elvesztését, anyanyelvük mellett a latin nyelv számukra komoly gyarapodást jelentett. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy ha már ki is váltak a Római Birodalomból, a *sermo Romanust*, a római szót megőrizték. Ezek után elveszett ugyan a nagy Római Birodalom, mégis „nostra est Italia, nostra Gallia, nostra Hispania, Germania, Pannonia, Dalmatia, Illyricum multaeque aliae nationes: ibi namque Romanum Imperium est ubicunque Romana Lingua dominatur” (a miénk Itália, a miénk Gallia, a miénk Hispánia, Germánia, Pannónia, Dalmácia, Illírföld és számos más nemzet: hiszen ahol csak a római nyelv uralkodik, ott van a Római Birodalom). És ez a latin nyelv egységes, nem úgy, mint az egymást sem értő görögöké. Ezen a nyelven a külföldbeliekkel is el lehet beszélgetni. Maga Róma időközben a gallok támadásának esett áldozatul, itt minden elpusztult. Századok óta nem beszélnek, de nem is olvasnak már itt latinul. Mintha bizony a birodalom elvesztésének együtt kellene járnia a latin nyelv nem tudásával. De ha a birodalmat nem is, a latin nyelvet egy kicsit nagyobb igyekezettel megint föl lehet éleszteni. A haza iránti szeretet („pro mea in patriam pietate”) készíteti arra, hogy harci riadót fűjjon a jól ismert cicerói formulával: „quousque tandem Quirites (litteratos appello et romane linguae cultores)... quousque, inquam, Quirites, urbem nostram, non dico domicilium imperii, sed parentem litterarum, a Gallis captam esse patiemini? id est a barbarie oppressam?” (meddig, ó római polgárok [az írástudókat és a római nyelv művelőit nevezem így]... mondom, meddig tűritek, hogy városunkat, nem a birodalmi székhelyet, hanem a tudományok szülőjét gallok tartják megszállás alatt – vagyis elnyomja a barbárság?) Ki-ki a neki juttatott képességek szerinti irodalmi műfajt művelje, történelmet, szónoklatot vagy költészetet, így lesznek új Camillusok valamennyien, úgy, ahogyan a régi Camillus Róma második megalapítója volt.⁴ Ez az első könyv bevezetőjének, az úgynevezett *proemium*nak, de egyúttal az egész műnek is a programja. Hasonlókat olvashatunk a többi könyvet bevezető értekezésekben is. A harmadikban például arról panaszkodik, hogy a közigazgatás nyelve már mindennütt a népnelv, a *lingua vernacula*, de a római jog alapján történő igazságszolgáltatás is az anyanyelv, a *lingua materna* eszközével él. Mariangela Regoliosi az első *Proemium* kritikai kiadását előkészítve kimutatta, hogy annak alapötlete egy ókori forrásban már megtalálható. Az idősebb Plinius Itáliáról szólva azt írja, hogy Róma, a *terrarum caput* egyszersmind szülő, *parens* is.⁵ Ő adta ugyanis az embereknek a közös nyelvet és a *humanitast*, ezáltal pedig ő a földkerekség valamennyi népének hazája, „Una cunctarum gentium in toto orbe patria”.⁶ Azaz Róma mint a közös nyelv és ezzel minden tudomány, és egyáltalán a *humanitas* szülője, valamennyi nemzetnek közös hazája, *patriája* lett. Valóban ez Valla elméletének alapötlete, amelyből azután ő a további feladatokat származtatja.

⁴ Lorenzo VALLA, *Il primo Proemio delle „Elegantiae” = Nel cantiere del Valla: Elaborazione e montaggio delle „Elegantiae”*, ed. Mariangela REGOLIOSI, Roma, Bulzoni, 1993, 119–125.

⁵ PLINIUS, *Naturalis Historia*, 3, 39.

⁶ VALLA, *i. m.*, 71–72.

Nem kétséges, hogy amikor Aeneas Sylvius Frigyes királyt arra biztatja, hogy tanuljon meg rendesen latinul, és majd udvarában is ezt fogadtassa el, akkor Valla nézeteinek propagálója volt. Egy olyan eszme hirdetését vállalta, amely a hajdani provinciák nyelvi közösségét, ezáltal mindazon szellemi javaknak is a közösségét kívánta létrehozni, amelyeknek ez a nyelv eszköze volt. Ismerhette-e Aeneas Sylvius Valla tervezetét? Már hogyan ismerte volna, amikor az Itáliában közbeszéd, Nápolytól Észak-Itáliáig a levelezés tárgya volt. De ismerték egymást személyesen is. Valószínűleg már több mint egy évtizede, egy-idejű paviai tartózkodásukkor adódott erre alkalom. Annyi bizonyos, hogy éppen a *Pentalogus* írásának évéből, 1443-ból maradt fenn levélváltásuk, amely a régi ismeretségre és a kölcsönös nagyrabecsülésre utal.⁷ Az *Elegantiae* Európában való ismertségét, nagy hatását tekintélyes irodalom vette számba. Nyugat felé Erasmusig, Flandriáig vezettek a szálak. A másik irányba az itáliai Venetóig jutottak el, ahol maga Valla gondoskodott a terjesztéséről.⁸ Hogy mi volt Venetón túl, vajon sikerült-e visszahódítani Vallának az egykori Pannónia provinciát, azt vizsgáljuk a következőkben.

Ami Itáliában új volt a 15. század közepén a szellem világában, annak közvetítője csak Janus Pannonius lehetett. Alkalmassá tette őt erre hosszú kintléte egy olyan közegben, amelyet minden újdonság elért, és ezek befogadására kész volt az ő habitusa is. Valla a ferrarai mestert, Guarinót nagyon nagyra tartotta, némely vitáirátának szólamvivőjévé is tette. Janus egy tanuló társa szerint Valláról a „Guarino-akadémián” sok szó esett. Janus a Valla-jelenséget két epigrammájában dicsőíti. Hogy olvasta az *Elegantiae*-t, arról versei tanúskodnak. Jelen témánk szempontjából az az érdekes, hogy a távoli provincia szülőltje miképpen szembesült Valla főntebb ismertetett programéretekezésével.

Janus a messzi Északról, a „medvék birodalmából” jött Ferrarába. Külseje, ruházata, szokásai hogyan is illeszkedtek volna tüstént az idegen környezethez? Barbár földről jött, a kegyetlen diáktársadalom érezte is ezt vele. Ráadásul még az anyját is Barbarának hívták. Hogy milyen inzultusok érték, azt visszavágó verseiből tudjuk. Hogyne lett volna más az a nyelv, amelyen megszólalt. Zenéje, hangzása idegen volt az itáliai füleknek. Csakhogy éppen itt érhatték az első sikerek is. Társai keservesen kínlódtak, hogy visszatanulják a latin nyelvet, amelybe folyton-folyvást belecsúszott egy réginek látszó, de mégiscsak vulgáris kifejezés, vagy egy nagyon is hibás nyelvtani fordulat. Janus otthonról a latin

---

⁷ Aeneas Sylvius PICCOLOMINI levele: *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, hrsg. Rudolf WOLKAN, I, Wien, Holzhauser, 1909, 146–147; Agostino SOTTILI, *Notizie sul „Nachleben” di Valla tra umanesimo e riforma = Lorenzo Valla e l’umanesimo italiano*, ed. Ottavio BESOMI, Mariangela REGOLIOSI, Parma, 1984 (*Atti del Convegno internazionale di studi umanistici*), 235–237, 243–244.

⁸ Jacques CHOMARAT, *Erasmus lectror des „Elegantiae” de Valla = Acta Conventus Neo-latini Amstelodamensis*, eds. P. TUYNMAN–G. KUIPER, C. E. KESSLER, München, Fink, 1979, 206–234; Barbara MARX, *Zur Verbreitung von Lorenzo Vallas Werken: Aspekte und Probleme*, Wolfenbüttel, 1980 (*Wolfenbütteler Renaissance Mitteilungen*, 4), 29–33.

nyelvnek egy viszonylag tiszta, az anyanyelvvvel nem kontaminált változatát hozta magával. Családjából hozta ezt egyrészt, mert amint tudjuk, ősei több generáción keresztül jogi képviselőket láttak el olyan fórumokon, ahol nálunk az ügyintézés természetesen latinul folyt.⁹ Másrészt itt az iskolázás, a hivatali közintézés és a törvénykezés nyelve is a latin volt. Éppen ez az, amit Valla más nemzeteknél igencsak hiányolt! Úgy került tehát Janus Itáliába, hogy latinul fogalmazni, írni, de valamilyen szinten magát kifejezni sem okozott neki nehézséget.

Ezt a nyelvismeretet hozta magával Itáliába Janus, és ezzel tüstént ki is emelkedett társai közül. Kezébe jutván azután Valla értekezése, hogy a latin nyelv miatt továbbra is egyazon közösség része a távoli Pannónia, sőt a *sermo Romanus* használata miatt ezek a népek sem tekinthetők barbárnak, egyszerre megszűnt magát idegennek érezni. Erről tanúskodik római látogatásáról írt verse, amikor mint „advena nunc, olim civis” tehát a jelenben jövevényként, ám ugyanakkor egykori hazája, *patriája* honpolgáraként bolyong a romok között.¹⁰ Akihez ott Itáliában akkor a legjobban ragaszkodott, mesterét, Guarinót egy versfüzérrel üdvözli mint új Camillust, a latin nyelv helyreállítóját, *restitutorát*. A róla írt panegyricust pedig egy, a vallai *proemiumból* vett formulával indítja. Ezek a versek Janusnál azt bizonyítják, hogy itáliai éveiben jól ismerte Valla művét. Tanulmányait Padovában fejezte be. Itt tett szert maga is egy olyan kéziratra, amely már a Poggio Bracciolini elleni Valla-invektívákat is tartalmazza. Ezeket maga Valla küldte el venetói barátainak 1452–53-ban, tüstént elkészültük után.¹¹ Irodalmi csemegék voltak ezek, Janus a saját példányát azután mutogatta is barátainak. Erre emlékezve kérte tőle kölcsön a kódexet lemásolásra Prothasius olmützi püspök, az egykori diáktárs 1461-ben.¹² Csak érdekességként említem, hogy az *Elegantiae* kéziratáról Germániában csak egy évvel később, 1462-ben esik először szó Niklas von Wyle, a német humanizmus második apostola környezetében.¹³

Valamilyen szinten – de milyen lehetett az? Szokás itt hivatkozni Szilágyi Erzsébet latin nyelvű írásos utasítására, amelyben juhászát arra szólítja föl, hogy a levél átadójának ötven juhot adjon át. Ha nem is a fogarasi Barnabás juhász, de a jószágigazgató mindenképpen „litteratus” ember volt.¹⁴ Ennek ellenkezőjén, az „illitteratus”-on ekkor Itáliában az anyanyelvet használókat értették. Is-

---

⁹ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *III. János pécsi püspök, azaz Janus Pannonius családjáról = Nympha*, 23–29, 263.

¹⁰ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Csezmiczétől Pannóniáig: Janus Pannonius első látogatása Rómában = Nympha*, 31–36.

¹¹ Laurentius VALLA, *Epistolae*, ed. Ottavio BESOMI, Mariangela REGOLIOSI, Padova, Antenore, 1984, 358–364

¹² *Analecta*, 93.

¹³ SOTTILI, *i. m.*, 334–335; RITOÓKNÉ, *Csezmiczétől..., i. m.*, 31–36, 263.

¹⁴ MOL, DI 16062, 1464, 09, 27.

merjük valamennyire a hivatalok nyelvét is. Van példánk a nem hivatalos nyelvre is. Vitéz János szónoklatainak, leveleinek nyelvéről Boronkai Iván egyszer azt mondta, hogy az ő mondatai leginkább hatalmas tölgyfa gerendákhoz hasonlíthatók. Van más példa is, Janus kortársa, az ugyancsak itáliai diák Várdai István haza írt levelei.¹⁵ Várdait meg sem érintette a humanizmus, de könnyen folyik tollából a latin mondatok özöne. Ez az a latin nyelv, amelyet Szilágyi Erzsébet jószágigazgatója használhatott. Sem Vitéz, sem Várdai nem a klasszikus nyelv stilisztái, de amit tudtak, és ahogyan tudták, azt könnyen alkalmazták.

Csodás véletlen folytán van egykorú, igazi fültanúja is a Valla–Janus-kori magyarországi beszélt latin nyelvnek. Ez Démétriosz Khalkondülész, az Itáliába származott nagy görög filológusok egyike. Járt valamikor Magyarországon követségben. Ez legvalószínűbben 1449 táján lehetett, amikor Raguzában tartózkodott. Ez a köztársaság szállította Magyarországnak a puskaporhoz való salétromot; a kapcsolat intenzív és folyamatos volt. A raguzai levéltárban őrzött dokumentumok szerint évtizedeken át Vitéz Jánoson keresztül tartották ezt a kapcsolatot. Khalkondülész tanúságtevése így hangzik: „legatus in Sauromathas Scythas profectus, esse civitatem illic longe nobilissimam et potentissimam, in qua adhuc ita verba nostratia sonant ut nihil suavius sit quam illos antiquo more Romano loquentes audire” (a szauromatákhoz és a szkítákhoz tett követjárás során jártam egy olyan városban, ahol a mi nyelvünk úgy szól, hogy annál semmi sem kellemesebb, olyan, mintha az ókori Rómában beszélőket hallanánk).¹⁶ Khalkondülész Athénban született, olyan nemes családban, ahol a társalgás nyelve ekkor már a latin volt. Ezért mondhatja erről a nyelvről, hogy az *nostratia*. Azon ne csodálkozzunk, hogy a meglátogatott országot a szkíták és szauromaták vidékére teszi. A földrajzot ő még Hérodotoszból tanulta. Az igen szép és gazdag város nemigen lehet a térségben más, mint Buda. Ő mindenképpen úgy találta, hogy itt olyan szépen beszélték akkor a latin nyelvet, mint ahogyan az a régi rómaiak szájáról hangozhatott. Ha Démétriosz valóban járt Budán, a raguzai kapcsolatok miatt Vitéz János környezetében meg kellett fordulnia. Márpedig a főpap környezetében, hogy egymást megérthessék, sem Budán, sem Váradon nem volt szüksége az ott összegyűlt nemzetközi társaságnak tolmácsra.

Vajon visszahódította-e Pannoniát a közös nyelv, a közös kultúra, egy virtuális birodalom eszméje? Volt-e Janus után még, aki vette Valla üzenetét? Hogy igen, arról a római Santo Stefano Rotondóban Lászlai János sírköve máig tanúskodik. Lászlai főesperes kápolnájában otthon, Gyulafehérvárt az Olümposz öre Péter apostol, aki szépen megfért ott a lernai hidrát megfékező Herculessel, Mózessel, Szent Sebestyénnel és a szent magyar királyok szobraival, tanúsítva,

¹⁵ LUKCSICS Pál, *Várdai István ferrarai diák levelei (1448–1449)*, Történeti Szemle, 18(1929), 124–136.

¹⁶ Andreas BRENTINUS PATAVINUS, *In disciplinas et bonas artes oratio Romae initio gymnasii habita = Reden und Briefe Italienischer Humanisten: Ein Beitrag zur Geschichte der Pädagogik des Humanismus*, ed. Karl MÜLLNER, Wien, Hölder, 1899, 73.

hogy az építető számára valamennyien egy közös kultúra képviselői. Lászeit egyházi hivatala Rómába szőlította. Maga készítette sírfölrata így szól:

*Natum quem gelidum vides ad Istrum
Romana tegier, viator, urna.
Non mirabere, si extimabis illud,
Quod Roma est patria omnium fuitque.*¹⁷

*Látod, jöttem a jéghegbes Dunától,
vándor, s római sír takar be engem.
Nincs ebben csoda, értsd meg, egykor és most
Róma lett valamennyiünk hazája.*

(Jankovits László fordítása)

„Natum quem gelidum vides ad Istrum” – ez Janusnál úgy hangzott: „ad-vena nunc”; a janusi „civis et olim” Lászaínál: „patria omnium fuit”. Lászaí szinte szó szerint idézi a Pliniusra támaszkodó Lorenzo Valla szavait az *Elegantiae* bevezetőjéből. Kőbe vésette a gondolatot a közösen gondolkodók összetartozásáról.

Nagy hiba volna azonban megfeledkezni arról, hogy Lorenzo Vallát ott és akkor elsősorban mégiscsak hazája égető problémája, Itália egyesítésének gondolata foglalkoztatta. Erre talált volna lehetőséget a közös latin nyelv felélesztésével. Mások ugyanezt a célt éppen a *lingua materna*, az olasz nyelv kiművelésével gondolták elérhetőnek. Az *Elegantiae* azonban túllépte Itália határait, és részben elérte azt, amit szerzője kívánt. Nyugaton hosszú ideig még a visszalatinosítás, a hibátlan latinság mércéje és tankönyve volt. Nálunk, ahol a latinitás élő volt, a nagy közöseghez tartozás érzését erősítette. Az eleven latinság itt persze nem a kontinuitás következménye. Ezt a nyelvhasználatot az Egyház közvetítette a középkorban. És itt megint visszakanyarodhatunk Vallához, aki 1455-ben, római tanévnyitó beszédében, amelyet szellemi végrendeletének is neveznek, az Európa-szerte jelen lévő római egyházra bízta a közös latin nyelv őrzését és terjesztését.¹⁸ Kevés olyan Valla-tisztelő filológust ismerünk, mint Erasmust, aki az Egyháznak is, a klasszikus kultúrának is féltő őre volt. Mégis, az a tény, hogy éppen Erasmus az első szorgalmazója az evangéliumok népnyelvre fordításának, mutatja, hogy Valla gondolata a közös latin nyelvről mint a közös Európa lehetséges újraterejtőjéről – a polgárság Európájában már anakronisztikus gondolat volt.

(2004)

¹⁷ ENTZ Géza, *A gyulafehérvári székesegyház*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1958, 28; V. KOVÁCS Sándor, *A humanista Lászaí János*, Filológiai Közöny, 17(1971), 344–366; 364.

¹⁸ Laurentius VALLA, *Opuscula tria*, ed. Johannes VAHLEN, Sitzungsberichte Wien, Phil-Hist. Klasse, 61(1969), 93–98.